

مرزها و جهانی شدن

(با نگاهی کوتاه به مرزهای ایران)

دکتر محمدرضا حافظ‌نیا
استاد جغرافیای دانشگاه تربیت مدرس

دکتر محسن جان‌پرور

مرزها و جهانی شدن: با نگاهی کوتاه به مرزهای ایران / محمدرضا حافظنیا، ۱۳۳۴. محسن جان‌پرور. - تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۹۱.

۲۸۴ ص: مصور، جدول، نمودار.

ISBN: 978-600-5282-58-0 ۹۰,۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۷۲] - ۲۸۴

۱. مرزها، مرزها - ایران، جهانی شدن، جهانی شدن -- جنبه‌های سیاسی. جان‌پرور، محسن، ۱۳۶۲. پژوهشکده

مطالعات راهبردی، ج: عنوان.

۳۲۰ / ۱

۱۳۹۱ JC ۲۳ / ج ۲

۲۹۴۵۷۳۷

کتابخانه ملی ایران

مرزها و جهانی شدن: با نگاهی کوتاه به مرزهای ایران

نویسندگان: محمدرضا حافظنیا و محسن جان‌پرور

ناشر: پژوهشکده مطالعات راهبردی

چاپ و صحافی: کامیاب

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۲

تیراژ: ۳۰۰۰

بها: ۹۰,۰۰۰ ریال

شابک: ۰۰ - ۵۲۸۲ - ۶۰۰ - ۹۷۸

تهران خیابان کریم‌خان زند، خیابان آبان جنوبی، خیابان رودسر شرقی،

شماره ۷ - صندوق پستی: ۱۴۱۵۵-۵۱۸۹

تلفن: ۸۸ ۹۱ ۲۸ ۳۰ دورنگار: ۸۸ ۸۹ ۶۵ ۶۱

تلفکس انتشارات: ۸۸ ۸۰ ۲۴ ۷۶ روابط عمومی: ۸۸ ۸۰ ۲۴ ۷۷

کلیه حقوق برای پژوهشکده مطالعات راهبردی محفوظ است.

پژوهشکده مطالعات راهبردی

فهرست مطالب

سخن ناشر.....	۱۵
مقدمه.....	۱۷

بخش اول: ماهیت، انواع، تکامل و کارکردهای مرز

پیشگفتار بخش اول.....	۲۳
فصل اول: ماهیت و مفهوم مرز.....	۲۵
۱-۱- ماهیت فلسفی مرز.....	۳۵
۱-۲- تعاریف مرز.....	۳۸
۱-۳- جایگاه مرز در جغرافیای سیاسی.....	۴۰
۱-۴- رویکرد جدید جغرافیایی به مرز.....	۴۳

فصل دوم: مفهوم و سیر تکوینی مرز.....	۴۳
۲-۱- منشأ مرز.....	۴۵
۲-۲- سرحد.....	۴۷
۲-۳- روند تکامل مرز.....	۴۸
۲-۴- تمایز بین سرحدات و مرزها.....	۵۱

فصل سوم: ماهیت و گونه‌شناسی مرز.....	۵۱
۳-۱- تقسیم‌بندی جدید مرز.....	۵۱
۳-۱-۱- بخش اول مرزهای فیزیکی.....	۵۲

- ۵۳..... ۱-۱-۳- مرزهای زمینی
- ۵۸..... ۲-۱-۳- مرزهای آبی
- ۵۸..... الف) مرزهای رودخانه‌ای
- ۶۱..... ب) مرزهای دریایی
- ۶۹..... ۳-۱-۳- مرزهای هوایی
- ۷۰..... ۲-۱-۳- مرزهای فضایی
- ۷۲..... ۵-۱-۳- مفاهیم مرتبط با مرز
- ۷۲..... الف- مرزهای استعماری
- ۷۴..... ب- مرزهای بحرانی
- ۷۴..... ج- مرزهای ژئوپلیتیکی
- ۷۵..... ۲-۱-۳- بخش دوم مرزهای غیرفیزیکی
- ۷۵..... ۱-۲-۳- مرزهای فضای مجازی
- ۷۸..... ۱- فیلترها
- ۸۰..... ۲- کدهای مخابراتی
- ۸۱..... ۳- کارت‌های اعتباری
- ۸۲..... ۴- کدهای اینترنتی
- ۸۵..... ۳-۱-۳- مرزهای هویتی (ادراکی)
- ۸۷..... الف- دین و مذهب (ایدئولوژی)
- ۸۸..... ب- ملیت و ناسیونالیسم
- ۹۰..... ج- قومیت و نژاد
- ۹۱..... د- فضا و مکان
- ۹۲..... ح- طبقات و اقشار اجتماعی
- ۹۳..... و- فرهنگ و زبان
- ۹۷..... فصل چهارم: مراحل تکامل و تعیین حدود مرزها
- ۹۷..... ۱-۴- مراحل تکامل خط مرزی

۴-۲- مذاکرات مرزی و تعیین حدود مرز	۹۹
۴-۳- تعیین حدود مرزهای آبی	۱۰۱
۴-۳-۱- تعیین حدود مرزهای رودخانه‌ای	۱۰۱
۴-۳-۲- تعیین حدود مرزهای دریایی	۱۰۲
۴-۳-۲-۱- تعیین حدود مرز در دریاچه‌ها	۱۰۳
۴-۳-۲-۲- تعیین حدود مرز در دریاها	۱۰۳
۴-۳-۲-۲-۱- تعیین حدود قلمروها در سطح دریا	۱۰۳
۴-۳-۲-۲-۲- تعیین حدود قلمروها در بستر دریا	۱۰۷
فصل پنجم: کارکردهای مرز، امنیت و مسائل مرزی	۱۱۱
۵-۱- کارکردهای مرز	۱۱۱
۵-۲- سود و زیان زندگی در مناطق مرزی	۱۱۴
۵-۳- نفوذپذیری مرز	۱۱۶
۵-۴- امنیت مرزی	۱۱۸
۵-۵- اختلاف‌ها و کشمکش‌های مرزی	۱۲۱
فصل ششم: مدیریت و کنترل مرزها	۱۲۹
۶-۱- مدیریت مرز	۱۲۹
۶-۱-۱- مدیریت مرز و تحولات دوران معاصر	۱۳۴
۶-۱-۲- مدیریت مرزها در فضاهای مختلف	۱۳۵
۱- مدیریت مرزهای فضای عینی	۱۳۵
۲- مدیریت مرزهای فضای مجازی	۱۳۶
۳- مدیریت مرزهای هویتی (ادراکی)	۱۳۸
۶-۱-۳- چگونگی مدیریت و کنترل بهینه مرز	۱۳۹
جمع‌بندی بخش اول	۱۴۲

بخش دوم: مرز و جهانی شدن

پیشگفتار بخش دوم	۱۴۷
فصل هفتم: جهانی شدن	۱۴۹
۷-۱- جهانی شدن	۱۴۹
۷-۱-۱- واژه جهانی شدن	۱۴۹
۷-۱-۲- مفهوم جهانی شدن	۲۰۱
۷-۱-۳- دیدگاه‌های مختلف درباره جهانی شدن	۲۰۶
۷-۲- شکل‌گیری ایده دهکده جهانی	۲۰۸
۷-۳- کالبدشکافی مفهوم جهانی شدن	۲۱۰
۷-۴- ابعاد جهانی شدن	۲۱۳
۷-۴-۱- جهانی شدن اقتصادی	۲۱۳
۷-۴-۱-۱- پیدایش شرکت‌های تجاری فراملیتی	۲۱۶
۷-۴-۲- جهانی شدن فرهنگی	۲۱۹
۷-۴-۳- جهانی شدن سیاسی	۲۲۳
۷-۴-۳-۱- پیدایش سازمان‌های فراملیتی	۲۲۴
۷-۴-۴- جهانی شدن امنیتی	۲۲۸
۷-۵- جهانی شدن و حکومت	۲۳۱
فصل هشتم: جهانی شدن و مرز (ماهیت و کارکردها)	۲۳۶
۸-۱- تأثیر جهانی شدن بر مرز	۲۳۷
۸-۱-۱- جهانی شدن اقتصاد	۲۳۷
۸-۱-۲- جهانی شدن سیاست	۲۳۹
۸-۱-۳- جهانی شدن فرهنگ	۲۴۰
۸-۱-۴- جهانی شدن امنیت	۲۴۱
۸-۲- جهانی شدن و ماهیت مرز	۲۴۲
۸-۳- جهانی شدن و کارکردهای مرز	۲۵۴

۲۶۱	جمع‌بندی بخش دوم
-----	------------------

بخش سوم: مرزهای ایران

۲۶۷	پیشگفتار بخش سوم
۲۶۹	فصل نهم: مرزهای ایران
۲۷۰	۹-۱- چشم‌انداز تاریخی مرزهای ایران
۲۷۳	۹-۲- مرزهای کنونی ایران
۲۰۴	۹-۲-۱- طول مرزهای کنونی ایران
۲۰۷	۹-۲-۲- روند شکل‌گیری مرزهای کنونی ایران
۲۱۱	۹-۲-۲-۱- مرزهای شمالی ایران
۲۱۱	۹-۲-۲-۱-۱- روند شکل‌گیری مرزهای شمالی ایران
۲۲۰	۹-۲-۲-۱-۱-۱- شکل‌گیری و فروپاشی شوروی
۲۲۲	۹-۲-۲-۱-۱-۲- مرزهای ایران و آذربایجان
۲۲۳	۹-۲-۲-۱-۱-۳- مرزهای ایران و ارمنستان
۲۲۳	۹-۲-۲-۱-۱-۴- مرزهای ایران و ترکمنستان
۲۲۳	۹-۲-۲-۱-۱-۵- مرزهای ایران در دریای خزر
۲۲۷	۹-۲-۲-۲- مرزهای شرقی ایران
۲۲۷	۹-۲-۲-۲-۱- روند شکل‌گیری مرزهای شرقی ایران
۲۳۴	۹-۲-۲-۲-۱-۱- مرزهای ایران و پاکستان
۲۳۵	۹-۲-۲-۲-۱-۲- مرزهای ایران و افغانستان
۲۳۵	۹-۲-۲-۳- مرزهای غربی ایران
۲۳۵	۹-۲-۲-۳-۱- روند شکل‌گیری مرزهای غربی ایران
۲۴۸	۹-۲-۲-۳-۱-۱- مرزهای ایران و ترکیه
۲۴۸	۹-۲-۲-۳-۱-۲- مرزهای ایران و عراق
۲۴۹	۹-۲-۲-۴- مرزهای جنوبی ایران (خلیج فارس و دریای عمان)
۲۴۹	۹-۲-۲-۴-۱- روند شکل‌گیری مرزهای جنوبی ایران

۲۵۵.....	۱-۱-۴-۲-۹- مرزهای ایران و عربستان سعودی
۲۵۸.....	۱-۲-۴-۲-۹- مرزهای ایران و عمان
۲۶۰.....	۱-۳-۴-۲-۹- مرزهای ایران و بحرین
۲۶۱.....	۱-۴-۴-۲-۹- مرزهای ایران و قطر
۲۶۳.....	۱-۵-۴-۲-۹- مرزهای ایران و امارات متحده
۲۶۴.....	۱-۶-۴-۲-۹- مرزهای ایران و کویت
۲۶۷.....	جمع‌بندی بخش سوم
۲۶۹.....	فصل دهم: جمع‌بندی مباحث کتاب
۲۷۳.....	منابع و مأخذ

فهرست دیدگاه‌ها، شکل‌ها، نقشه‌ها و جداول

دیدگاه‌ها

- دیدگاه (۱) مرزبندی ادراکی انسان‌ها نسبت به محیط پیرامون خویش..... ۲۸
- دیدگاه (۲) سرحدات و مرزها..... ۳۹
- دیدگاه (۳) سرحدات..... ۴۷
- دیدگاه (۴) سکوی قاره..... ۶۷
- دیدگاه (۵) نکته‌ای در زمینه تحدید حدود مرزها..... ۱۰۹
- دیدگاه (۶) جهانی‌شدن و جهانی‌سازی..... ۱۵۰
- دیدگاه (۷) نظر کلاوس دودس در زمینه جهانی‌شدن و نقش جغرافیا..... ۱۸۸
- دیدگاه (۸) موافقت‌نامه مربوط به خط مرزی حد فاصل فلات قاره بین ایران و قطر (۶ دسامبر ۱۹۷۴)..... ۲۶۳

شکل‌ها

- شکل (۱) مرزبندی‌های ادراکی انسان نسبت به محیط پیرامون خویش..... ۲۸
- شکل (۲) ماهیت فلسفی مرز..... ۲۹
- شکل (۳) مرزبندی بین انسان‌ها..... ۳۰
- شکل (۴) منطقه سرحدی بین دو کشور..... ۴۶
- شکل (۵) طبقه بندی جدید مرزها..... ۵۲

- شکل (۶) تقسیم‌بندی مرزهای فضای عینی ۵۳
- شکل (۷) انواع طبقه‌بندی مرزهای رودخانه‌ای ۶۰
- شکل (۸) قلمرو و مرزهای دریایی ۶۳
- شکل (۹) گراف مرزهای دریایی در بستر دریا ۶۸
- شکل (۱۰) رابطه بین فضای واقعی و فضای مجازی ۷۶
- شکل (۱۱) مرزهای فضای مجازی ۷۸
- شکل (۱۲) چگونگی عمل کارت‌های بین‌المللی ۸۲
- شکل (۱۳) کدهای اینترنتی ۸۳
- شکل (۱۴) مرزهای هویتی ۸۷
- شکل (۱۵) مراحل تکامل مرز ۹۹
- شکل (۱۶) مسیرهای دو کشور طی مذاکرات مرزی ۱۰۱
- شکل (۱۷) نحوه ترسیم خط مبدأ در سواحل دارای عارضه ۱۰۶
- شکل (۱۸) کارکردهای مرز ۱۱۲
- شکل (۱۹) میزان نفوذپذیری مرز ۱۱۸
- شکل (۲۰) اختلاف‌های ارضی بین دو کشور ۱۲۴
- شکل (۲۱) تصاویر مدیریت مرز ۱۳۲
- شکل (۲۲) سازمان دوجانبه مرزی ۱۴۰
- شکل (۲۳) کارکردهای مرز و جهانی‌شدن ۱۹۳

نقشه‌ها

- نقشه (۱) مهم‌ترین رودخانه‌های مرز جهان ۶۱
- نقشه (۲) منطقه انحصاری اقتصادی کشورهای جهان ۶۶
- نقشه (۳) مرزهای جهان ژئوپلیتیک - قرن ۲۱ ۷۵

نقشه (۴) تغییرات مرزی ایران در قرن نوزدهم و بیستم.....	۲۱۰
نقشه (۵) نقاط ترسیم خط مبدأ و محدوده دریای سرزمین در جنوب کشور	
جمهوری اسلامی ایران.....	۲۶۶

جداول

جدول (۱) فرایند نقشه‌برداری و علامت‌گذاری خط مرزی بین ایران و شوروی سابق.....	۲۲۲
جدول (۲) توافقات‌های مرتبط و مؤثر بر شکل‌گیری مرزهای غربی ایران.....	۲۳۶

www.ketab.ir

سخن ناشر

مرز به عنوان پدیده‌های جغرافیایی - سیاسی، حد نهایی قلمرو حاکمیت، نماینده هویت، قدرت، قلمرو سیاسی و برداشتی است که بازیگران و واحدهای سیاسی از منافع و مصالح خود دارند. کارکرد سنتی مرزها پایش گذر انسان، کالا و اندیشه بوده است. به مرور کارکرد مرزها متأثر از مفاهیم و مصادیق مرتبط با سیاست و قدرت تغییر یافته و اکنون دچار نوعی شناوری و سیالیت مفهومی شده است. در جهان برخاسته از منافع و مصالح اقتصادی کشورها، هر چند دو مؤلفه جهانی شدن و فضای مجازی آهنگ تغییر در مفهوم و کارکرد مرز را تشدید کرده است، تاکنون این دگرگونی‌ها نه تنها به حذف مرزها نیا انجامیده بلکه موجب پیدایش مرزهای هویتی جدید، دست کم در عرصه فضای مجازی نیز شده است. امروزه مطالعه پدیده مرز و کارکردهای آن در حوزه مطالعات علوم جغرافیایی به ویژه جغرافیای سیاسی، علوم سیاسی، علوم نظامی و مطالعات راهبردی و امنیتی قرار دارد. دولت‌ها می‌کوشند با شناخت مرزها و مؤلفه‌های موثر در آنها توانمندی‌های خود را در حوزه مرزها تقویت کرده و از فرصت‌هایی که مرزهای ملی در اختیار آنها می‌گذارند، استفاده کنند. ارتباط وثیقی بین مرزها و امنیت ملی کشورها وجود دارد. عموماً تهدیدات ملی از فراسوی مرزها متوجه کشور شده و به آن آسیب می‌رساند.

جمهوری اسلامی ایران با بیش از بیست و پنج واحد سیاسی پیرامونی همسایه است که با همه آنها در قلمرو خشکی یا آبی مراودات کمابیش گسترده‌ای دارد. بی‌گمان، امنیت، منافع و مصالح راهبردی کشور در گروه شناخت این مرزها و تحولات ژئوپلیتیکی آنهاست. کتاب «مرزها و جهانی شدن با نگاهی به مرزهای ایران» با همکاری دکتر محمدرضا حافظ‌نیا استاد برجسته جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک کشور و دکتر محسن جان‌پرور دانش‌آموخته جغرافیای سیاسی نوشته شده است. پژوهشکده مطالعات راهبردی ضمن قدردانی از نویسندگان بر بنیاد رسالت

علمی - پژوهشی خود اقدام به انتشار این اثر کرده است. امید است که حاصل این پژوهش ارزشمند بتواند به شناخت بهتر تحولات مرز و به تبع مرزهای ملی جمهوری اسلامی ایران کمک کند. مطالعه این کتاب به دانشجویان علوم جغرافیایی، علوم سیاسی، روابط بین‌الملل و پژوهشگران حوزه مطالعات راهبردی، نظامی و امنیتی توصیه می‌شود و امید است مطالعه آن برای کارشناسان و تصمیم‌گیرندگان حوزه مرز مفید و گره‌گشا باشد.

معاونت پژوهشی

مقدمه

بعد از دهه‌ها خاموشی نسبی، مطالعه سرحدات و مرزها مکان ویژه‌ای را در جغرافیای سیاسی به خود اختصاص داده است. نیروی محرک احیاء مطالعات مرزی، مفهوم جهانی‌شدن و نظم بعد از جنگ سرد است که نظم‌های سیاسی موجود را به چالش می‌کشد و از چرخش هویت در جغرافیای انسانی و نظام‌های علمی مربوطه ناشی می‌شود. گرچه به نظر می‌رسد کشورها قلمروذایی و جهان بی‌مرز شده است، حقیقت به گونه‌ای دیگر است، در واقع مرزها با تعیین حدود سرزمین‌ها داخل حصارها و چگونگی برقراری ارتباط و پذیرش آن و میزان آزادی حرکت از یک فضا به فضای دیگر را مشخص می‌کنند. بعضی از مرزها ممکن است در ظاهر از بین رفته یا خیلی نفوذپذیر شده باشند و حرکت از آنها به آسانی امکان‌پذیر باشد، اما در همان زمان مرزهای جدید زیادی برای تنظیم روابط کشورها و سرزمین‌های آنها به صورت‌های پیچیده در فضاها عینی، فضای مجازی و فضای هویتی و ادراکی به وجود آمده است. همچنین شایان ذکر است که مرزها تنها چهره‌های ایستا و بدون تغییر چشم‌اندازهای جغرافیایی-سیاسی نیستند، آنها پویایی درونی خودشان را دارند و تأثیرات جدیدی را روی زندگی افراد و گروه‌هایی می‌گذارند که در نزدیکی مرز ساکن یا مجبور هستند برای زندگی حرکت از یک طرف مرز به طرف دیگر حرکت کنند و براساس این تغییرات و تحولات است که کارکردها و نقش‌های جدیدی را می‌پذیرند. مرزها فقط یک پدیده جغرافیایی و سرزمینی ساده نیستند، آنها در سطوح و اشکال مختلف از مرز بین دو انسان گرفته یا مرز قلمرو دو حیوان تا سطوح بالاتر مرزهای کشورهای کشورها یا مرزهای سازمان‌های جغرافیایی (برای مثال اتحادیه اروپا) وجود دارند.

با توجه به اهمیتی که مرزها در زندگی بشر دارند، آثار زیادی به زبان‌های مختلف و از دیدگاه‌های مختلف در این زمینه نوشته شده است. از سوی دیگر، کشورها به صورت‌های

مختلف مرزهای خود را با همسایگان بررسی و تحلیل و مطالعه می‌کنند و از آنجا که کشور ایران بیشترین همسایگان مرزی را در جهان دارد مطالعات و بررسی‌های مرزی در آن باید از جایگاه مهمی برخوردار باشد تا بتواند از آن در جهت ایجاد روابط حسنه و کاهش اختلاف‌ها بهره ببرد. بر این اساس، مطالعه و تجزیه و تحلیل مرزهای کشور در بین پژوهشگران و صاحب‌نظران در ایران اهمیت ویژه‌ای دارد.

هدف این کتاب فراتر از بیان مسائل ساده و تکرار چیزهایی است که درباره مرزها گفته شده است و در حال حاضر نیز بر آنها تأکید می‌شود. مخاطبان این کتاب کسانی هستند که احتمالاً برای اولین بار است که اصولی و با این دیدگاه جدید مرزها را مطالعه می‌کنند. بی‌گمان، بسیاری از خوانندگان کتاب دانشجویانی از رشته‌های جغرافیای سیاسی، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و دیگر علاقه‌مندان و مسئولان مرتبط با موضوع هستند، هر چند خواندن این کتاب برای دیگر افراد در جهت دادن دید بهتر برای درک مسائل جدید از جمله جهانی‌شدن، ورود به عصر اطلاعات، مرزهای ایران و... نیز می‌تواند مفید باشد. این کتاب سه هدف اصلی و چند هدف فرعی را دنبال می‌کند:

اهداف اصلی

- بررسی تحولات و تغییرات صورت گرفته در جهان و ارائه تقسیم‌بندی جدیدی از مرزها با توجه به این تحولات؛
- بررسی و تحلیل تأثیر جهانی‌شدن بر ماهیت و کارکرد مرزها؛
- بیان کلیتی درباره مرزهای ایران؛

اهداف فرعی

- چگونگی تعیین حدود مرزها؛
- مسائل و اختلاف‌ها در مورد مرزها؛
- چگونگی مدیریت و کنترل مرزها؛
- روند شکل‌گیری مرزهای ایران؛

توجه به این اهداف و مباحث خواه ناخواه آنها را به موضوع‌های دیگر می‌کشاند و اما جهت جلوگیری از گستردگی این مباحث، از پرداختن به این موضوع‌ها جدید معذور خواهیم بود. کتاب حاضر به سه بخش کلی و ده فصل تقسیم می‌شود.

بخش اول: مرزها و تحولات دوران معاصر

این بخش با مباحثی در زمینه قلمروخواهی موجودات و تفاوت در خلقت انسان برای درک ماهیت فلسفی مرزها شروع می‌شود و بعد سیر تکوینی مرزها را بیان و با توجه به تحولات صورت گرفته تقسیم‌بندی جدیدی از مرزها ارائه می‌کند. در ادامه ضمن بیان چگونگی تکامل و تعیین حدود مرزها به مباحث کارکرد مرزها، مسائل و اختلاف‌های مرزی، کنترل و مدیریت مرزها پرداخته می‌شود.

بخش دوم: مرز و جهانی شدن

بخش دوم کتاب با مباحثی در زمینه جهانی شدن شروع و در آن ضمن بیان تعاریف متفاوت از نظریه‌های جهانی شدن به بیان ابعاد مختلف آن می‌پردازد. در ادامه تأثیر جهانی شدن روی ماهیت و کارکرد مرزها بررسی و تحلیل می‌شود.

بخش سوم: نگاهی کوتاه به مرزهای ایران

بخش سوم کتاب به مرزهای ایران اختصاص دارد و به صورت کلی مباحثی در زمینه روند شکل‌گیری مرزهای ایران و مشخصات آنها آورده است.

در پایان، نویسندگان این اثر خود را مرهون کسانی می‌دانند که از آثار و نوشته‌های ارزشمند آنان در تولید آن اثر بهره‌وافر برده‌اند. همچنین از کسانی که در فرایند عمیق و تدوین آن مساعدت کرده‌اند و نیز از انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی متشکر و قدردان می‌باشند. از خوانندگان محترم تقاضا می‌نمایند کاستی‌های اثر را به آنان گوشزد کنند تا در چهارچوب‌های بعدی برای بهبود اثر مورد استفاده قرار گیرد.

دکتر محمدرضا حافظ‌نیا (استاد جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس)

دکتر محسن جان‌پرور (دانش‌آموخته دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس)

تهران

فروردین ۱۳۹۲